

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΔΕΜΕΡΤΖΗ

Για όλα όσα θα ακολουθήσουν θεωρώ δεδομένη την ανάλυση του Πουλαντζά για το καπιταλιστικό τύπου κράτος καθώς επίσης και την αλθουσεριανή γραμμική σκέψη: θα θίξω απλώς τα ζητήματα αυτά όπου κρίνεται αναγκαίο.

Μια από τις κυριότερες θέσεις του σύντομου αυτού κειμένου είναι ότι η θεωρία του Πουλαντζά για την κοινωνική τάξη παρουσιάζει μια μετατόπιση στην έμφαση που δίνεται από μια λίγο ως πολύ πιστή αποδοχή της αρχής της «δομικής αιτιότητας» προς ένα πιο εύκαμπτο αναλυτικό μοντέλο. Αν και δεν υπάρχει κάποιο «ρήγμα» ή κάποια «τομή» που να αποκαλύπτει την αλλαγή αυτή της κατεύθυνσης των αναλύσεών του, μπορεί παρ' όλα αυτά να ανιχνευθεί κατά την περίοδο 1968 (*Πολιτική Εξουσία και κοινωνικές τάξεις*) και 1974-75 (*Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό. Η κρίση των δικτατοριών*). Η οριοθέτηση αυτή δείχνει τον όγκο και τα όρια της επιρροής του αλθουσεριανισμού πανω στον Νίκο Πουλαντζά, δίχως όμως τούτο να σημαίνει ότι ο μαρξιστικός στρουκτουραλισμός έπαψε να έχει ορισμένα «κατάλληλα αποτελέσματα» στα μετέπειτα γραπτά του.¹

Ξεκινώντας από τις έννοιες του «τρόπου παραγωγής» και του «κοινωνικού σχηματισμού», ο Πουλαντζάς ορίζει την κοινωνική τάξη σαν μια έννοια που δείχνει τα αποτελέσματα της μήτρας ενός τρόπου παραγωγής πάνω στις κοινωνικές σχέσεις. Το σύνολο των δομών επιβαλλόμενο στην πρώτη ύλη των κοινωνικών σχέσεων, δημιουργεί τις κοινωνικές τάξεις σαν «φορείς» του προσδιορισμού των δομών: η έννοια της κοινωνικής τάξης αποκαλύπτει τα αποτελέσματα της σφαιρικής δομής μέσα στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων (1968, 89-90). Ο ορισμός αυτός προέρχεται από –και συνεπάγεται μαζί– τις ακόλουθες τρεις προϋποθέσεις:

1) την αλθουσεριανή έννοια της επιστήμης και της δομής,

2) τη διάκριση, μεταξύ «φορέων» και «υποκειμενικότητας»,

3) τη διάκριση α) τάξης – κοινωνικών σχέσεων, β) κοινωνικών σχέσεων παραγωγής – τεχνικών σχέσεων παραγωγής.

Για τον Πουλαντζά, η κοινωνική τάξη καθεαυτή δεν αποτελεί μια δομή αλλά μάλλον το θεωρητικό παράγωγο των αποτελεσμάτων των δομών. Αυτές με τη σειρά τους γίνονται δεκτές a priori. Κι αυτό γιατί «δεν υπάρχει θεωρητική ομογένεια ανάμεσα στην έννοια της τάξης – που υποδηλώνει κοινωνικές σχέσεις – και σ' εκείνες τις έννοιες που δηλώνουν τις δομές» (1968, 90). Η συνέπεια της θέσης αυτής είναι μια διαφοροποίηση των δομών από τις πρακτικές, μια ιδιαίτερη ανύψωση των δομών πάνω απ' τις πρακτικές κατά τρόπο ώστε οι τελευταίες να περιγράφονται από τα όρια που θέτουν οι πρώτες. Είμαστε λοιπόν αντιμέτωποι με διαφορετικούς τύπους σχέσεων: με τις σχέσεις μεταξύ των ίδιων των δομών, και με τις σχέσεις μεταξύ των τάξεων σαν «φορέων» των δομών αυτών. Η αυτοαντιφατικότητα του διαχωρισμού αυτού γίνεται φανερή όταν ο Πουλαντζάς σημειώνει –σωστά νομίζω– ότι οι κοινωνικές τάξεις μπορούν να συλληφθούν θεωρητικά μόνον μέσω της αμοιβαίας αντίθεσής τους (οι πρακτικές έχουν πάντοτε χαρακτήρα σύγκρουσης), ενώ την ίδια στιγμή δέχεται ότι η αντίθεσή τους τίθεται εκ των προτέρων από τη διάρθρωση των δομών (1968, 130). Εν είδει θεωρητικής φειτοποίησης – θα έλεγε ο Sartre – της έννοιας, η δομή υποστασιοποιείται σε σχέση με τις πρακτικές.

Τότε οι κύριοι στόχοι του Πουλαντζά ήταν ο υποκειμενισμός και ο ιστορικισμός.² Γι' αυτό αρνείται οποιαδήποτε άλλη θεώρηση των σχέσεων ανάμεσα στις πρακτικές και τις δομές: νομίζει ότι αυτό θα υπέβαλε μια ταύτιση / εξομίωση των πολιτικών δομών – βασικά του κράτους – με τις ταξικές πρακτικές πολιτικού χαρακτήρα (πολιτική ταξική πάλη): επιπλέον, ότι θα αποσπούσε τον προσδιορισμό των τάξεων και από την οικονομική δομή. Εφόσον αντιτίθεται και στον οικονομισμό η κοινωνική τάξη δεν μπορεί να ορισθεί ούτε από τις πολιτικές, ούτε από τις ιδεολογικές πρακτικές, αλλ' ούτε επίσης και από τις τεχνικές απλώς σχέσεις παραγωγής.³ Δεν πρόκειται για την περίπτωση να υπάρχει μια τάξη καθεαυτή, καθορισμένη από τον τεχνικό καταμερισμό της εργασίας, η οποία μετατρέπεται στη συνέχεια σε τάξη για τον εαυτό της πάνω στη βάση ιδεολογικής και πολιτικής αυτο-διαφώτισης. Αντίθετα, η τάξη ορίζεται σύμφωνα με τον ολικό προσδιορισμό των δομών ενός τρόπου παραγωγής (ibid).

Ανεξάρτητα απ' τον στρουκτουραλι-

σμό του, οι αναλύσεις του Πουλαντζά για τις μερίδες των τάξεων, τις κοινωνικές κατηγορίες, τα κοινωνικά στρώματα, η κατηγοροποίηση των τάξεων ανάλογα με τη θέση τους στην πολιτική αρένα σε κυρίαρχες, άρχουσες, ηγεμονεύουσες τάξεις, στριγγίματα κλπ., είναι, νομίζω, η αξιολογότερη εισφορά στην τρέχουσα βιβλιογραφία για τις κοινωνικές τάξεις. Δηλώνεται έτσι ο πολύπλοκος χαρακτήρας κάθε κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, οι συγκυρίες και ο τρόπος που το κράτος παρεμβαίνει στην ταξική πάλη. Έλλειψη χώρου μας εμποδίζει να πούμε κάτι παραπάνω απ' την πρόταση αυτή. Πριν να περάσουμε στις *Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, ας μας επιτραπούν μερικές κριτικές παρατηρήσεις.

Βασισμένος στη θέση του Althusser για τη φύση της επιστημονικής δραστηριότητας, ο Πουλαντζάς θεωρεί την κοινωνική τάξη σαν μια έννοια. Η στρουκτουραλιστική άποψη ότι το ιδιαίτερο πεδίο και αντικείμενο της επιστήμης συνίσταται σε αφηρημένες θεωρητικοποιήσεις είναι εδώ φανερό. Μια τέτοια θέση εντούτοις, συγγχει το αντικείμενο της επιστήμης με τη διαμεσολαβητική διαδικασία – την παραγωγή εννοιών – της επιστημονικής γνώσης. Γυρίζει τη φιλοσοφία της επιστήμης πίσω στην παραδοσιακή καντιανή διχοτόμηση: επιστημολογικός διαχωρισμός επιστημονικού / γνωστικού και πραγματικού αντικειμένου. Αυτή η επιστημολογική θέση μπορεί επίσης να εντοπισθεί στη διάκριση που κάνει ο Πουλαντζάς μεταξύ δομών και πρακτικών. Ενώ οι ταξικές σχέσεις και οι κοινωνικές πρακτικές – η ταξική πάλη δηλαδή – είναι δομικά προσδιορισμένες, είναι δύσκολο να δει κανείς πώς η ταξική πάλη μπορεί να μετασχηματίσει τέτοιες δομές. Μ' άλλα λόγια, αυτή η θεωρητική άποψη θέτει ένα εμπόδιο στην πραγμάτωση συγκεκριμένων πολιτικών και καθημερινών προταγμάτων. (Projects). Η διάκριση μεταξύ «φορέων» και «υποκειμένων» – η οποία βέβαια είναι χρήσιμη στο μέτρο που ακυρώνει κάθε ανθρωπολογική / ατομιστική αντίληψη της κοινωνικής τάξης – ακινητοποιεί την ίδια τη διαδικασία της ταξικής πάλης. Στην προσπάθειά του να αποφύγει οικονομι-

1. Βλ. Bob Jessop, *The Capitalist State and Political Practice, Economy and Society*, τομ. 9, 1980, σελ. 109-127.

2. Βλ. π.χ. τη συνέντευξή του στο *Marxism Today*, Ιούλιος 1979, (περιλαμβάνεται στο *Ν. Πουλαντζάς, Για τον Γκράμσι*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1980).

3. Για μια τέτοια θεώρηση βλ. G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History*, Princeton, 1978, σελ. 73-77.

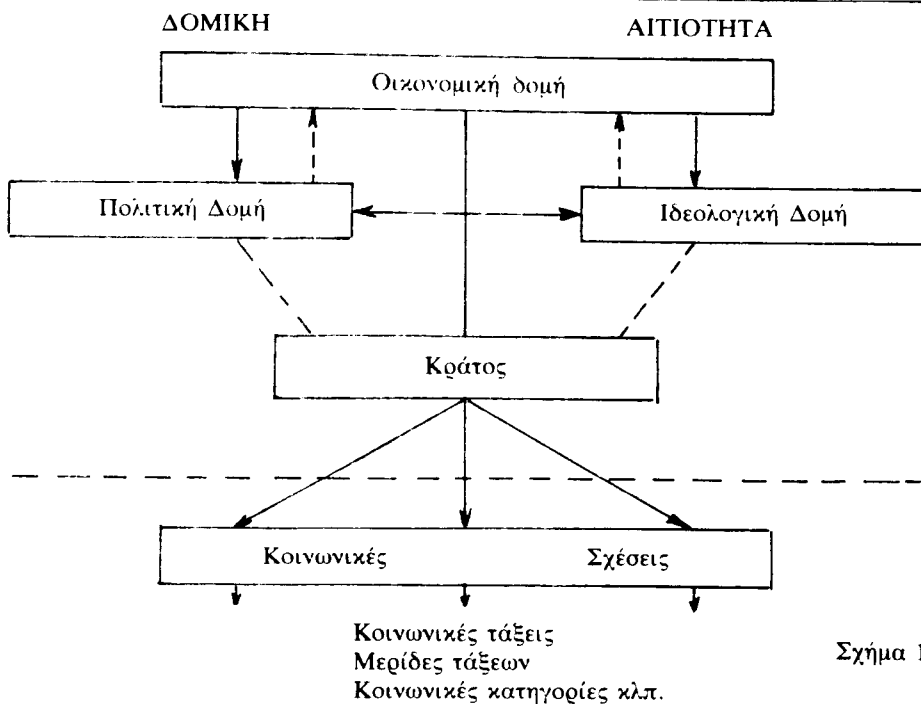
κές και ιστορικοιστικές προσεγγίσεις ο Πουλαντζάς καθιερώνει μια τελεολογική συνέχεια ανάμεσα στον οικονομικό και τον πολιτικό/ιδεολογικό προσδιορισμό της κοινωνικής τάξης. *Μ' αυτή την έννοια*, κάνει το λάθος των Bourdieu Dahrendorf και άλλων, το οποίο υποτίθεται ότι ο ίδιος προσπαθεί να αποφύγει: να θεωρεί δηλαδή τις κοινωνικές τάξεις και τις σχέσεις τους με τις δομές σαν μια συνέργεια στατικού και δυναμικού, συγχρονίας και διαχρονίας (1968, 80 κλπ.). Απορρίπτοντας την ιδέα ότι υπάρχουν στάδια στον σχηματισμό τους, ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται τις τάξεις σαν ήδη προϋπάρχουσες, πριν δηλαδή απ' την πραγματική ταξική πάλη. Ο σχεσιακός αντιθετικός τους χαρακτήρας ορίζεται θεωρητικά εκ των προτέρων. Το πρόβλημα όμως – δεδομένης της ορθής απόρριψης της «τάξης-καθεαυτής», «τάξης-για-τον-εαυτό της» φόρμουλας – του να κατανοηθεί το πώς οι τάξεις διαμορφώνονται μέσα στην πραγματική ιστορική διαδικασία παραμένει.⁴ Όπως αναφέρει ο Connell⁵, εάν ακολουθήσει κανείς την επιχειρηματολογία του Πουλαντζά, είναι υποχρεωμένος να δεχθεί μαζί του ότι «η τάξη υπάρχει ήδη, στον μέλλοντα χρόνο, σαν μια δυνατότητα μέσα στο θεωρητικό σύστημα» αναγνωρίζεται απλώς σαν τέτοια όταν υπάρξει ανάγκη κατά την ανάλυση μιας συγκυρίας». Απ' την άποψη αυτή όμως είναι προφανές ότι λείπει η αίσθηση της ιστορίας και της ιστορικότητας.

Όταν έγραψε τις *Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, ο Πουλαντζάς άλλαξε σημαντικά την προσέγγισή του στην κοινωνική τάξη. Δίνει τώρα έμφαση στον σχετικό και σχεσιακό χαρακτήρα των δομών, εγκαταλείποντας τη διάκριση δομών και πρακτικών. Τονίζει το γεγονός ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν υπάρχουν σαν τέτοιες, εισερχόμενες στην ταξική πάλη εκ των υστέρων – οι κοινωνικές τάξεις *συμπίπτουν* τώρα με τις ταξικές πρακτικές, οριζόμενες αποκλειστικά μέσα απ' την αμοιβαία τους αντίθεση (1974, 16). Αν και γίνεται πάλι αντιληπτή σαν μια έννοια, και παρά την επιμονή του στη διάκριση «φορέων»-«υποκειμένων», η τάξη ορίζεται τώρα από το παρόν της, τη συγχρονική διαρθρωση του συνόλου των *κοινωνικών πρακτικών*, από τη θέση της στον σφαιρικό καταμερισμό της κοινωνικής εργασίας. Οι τάξεις υπάρχουν μόνο εξαιτίας και μέσα στην ταξική πάλη. Σημασία εδώ έχει το ότι η διάκριση μεταξύ δομικού προσδιορισμού (ταξική θέση) και συγκυρίας (ταξική τοποθέτηση) δεν έχει τον προηγούμενο αυστηρό επιστημολογικό χαρακτήρα. Αντίθετα, υπόκειται τώρα στη σχεσιακή ουσία των πρακτικών και η ταξική

θεση και η ταξική τοποθέτηση θεσπίζονται μέσα και κατά μήκος της ταξικής πάλης. Η διαφορά της θεώρησης αυτής

από εκείνη του 1968 μπορεί να περιγραφεί με τα ακόλουθα σχήματα:

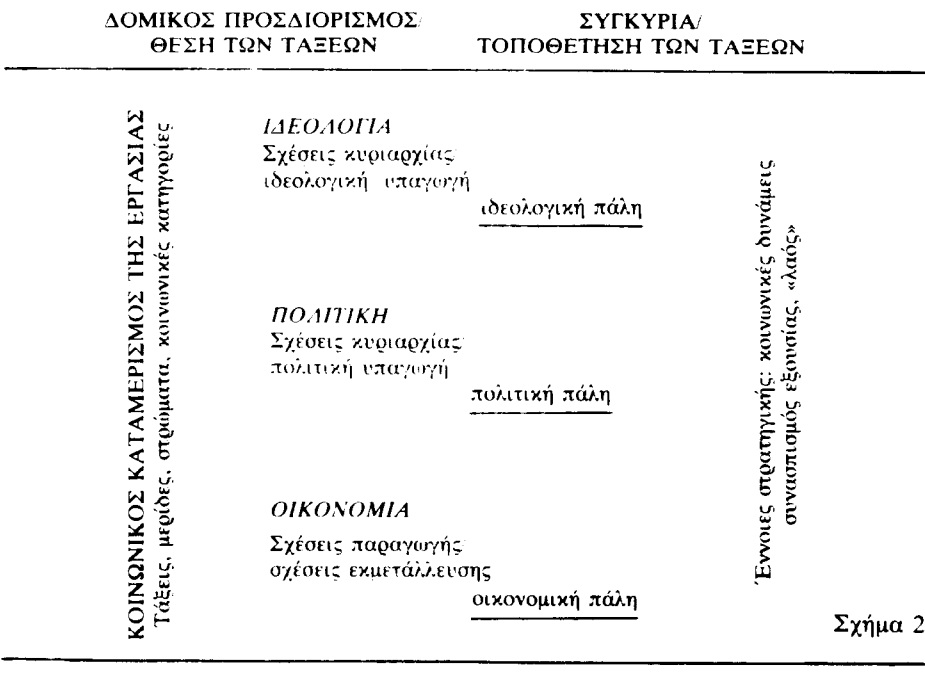
1968 Θέση

Σχήμα 1

1974 Θέση

ΜΟΡΦΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ/ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
Τάξεις, μερίδες, στρώματα, κοινωνικές κατηγορίες

Έννοιες στρατηγικής: κοινωνικές δυνάμεις
συναπτοισμός εξουσίας, «λάας»

Σχήμα 2

4. Μετην έννοια του E.P. Tompson για την «τάξη-εν-τω-γίγνεσθαι». Βλ. *The Making of the English Working Class*, Penguin, σελ. 8-12, μια ανάλυση που μπορεί να ιδωθεί σαν μια αντικριτική στην κριτική που ο E. Laclau ασκεί στον Πουλαντζά (*Politics and Ideology in Marxist Theory*, Verso, 1982, σελ. 51-79). Βλ. επίσης R. Johnson, *Three*

Problematics; Elements of a Theory of Working Class Culture που περιλαμβάνεται στη συλλογή *Working Class Culture*, Hutchinson, 1980, (εκδ. Johnson, Clark).
5. R.W. Connell, *A Critique of the Althusserian Approach to Class, Theory and Society*, τομ. 8, αρ. 3, Νοέμβριος 1979.

Το καινούριο στοιχείο στην ανάλυση του Πουλαντζά, είναι το ότι προσφέρει έδαφος για να υποστηρίξει κανείς την άποψη ότι οι πρακτικές μετασχηματίζουν τις δομές. Η θέση του δηλαδή είναι πολιτικά αποτελεσματικότερη. Αυτό φαίνεται όταν κανείς τη συνδέσει με την ανάλυσή του στο *Κράτος, Εξουσία, Σοσιαλισμός*, που είναι η κατεξοχήν πολιτική του εισφορά. Όσον αφορά τις *Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό* και την *Κρίση των Δικτατοριών*, μπορούμε να εντοπίσουμε τεσσάρων ειδών επιχειρήματα, που έχουν άμεσα να κάνουν με το πρόβλημα των κοινωνικών τάξεων:

1) η επικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού συντέινει στη διαμόρφωση μιας «εσωτερικής αστικής τάξης», σε αντιπαράθεση με την παραδοσιακή «εθνική αστική τάξη»,

2) ο σχηματισμός μιας νέας μικροαστικής τάξης σε αντίθεση με την παραδοσιακή μικροαστική τάξη,

3) ο ορισμός της εργατικής τάξης,

4) η κριτική του «κρατικο-μονοπωλιακού» καπιταλισμού με την έννοια ότι η άποψη αυτή δέχεται ότι το κράτος είναι ένα εργαλείο της άρχουσας τάξης· επιπλέον, η θέση αυτή, λέει ο Πουλαντζάς, υποβάλλει μια ψευδή συμμαχία μεταξύ της εργατικής τάξης και του μη μονοπωλιακού κεφαλαίου ενάντια στα μονοπώλια.

Τελειώνουμε με δυο άλλες κριτικές παρατηρήσεις.

Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί και από άλλους, ο ορισμός του Πουλαντζά για την εργατική τάξη είναι προβληματικός· το κριτήριο της παραγωγικής εργασίας φαίνεται να είναι αναποτελεσματικό, δεδομένου ότι στον σύγχρονο καπιταλισμό είναι ο συλλογικός εργαζόμενος μάλλον, παρά ένας αποκλειστικός τομέας εργατών που πραγματοποιεί και γενικεύει την υπεραξία.⁶ Ο Πουλαντζάς φαίνεται να υποτιμά τις συζητήσεις γύρω από τη «σύγχρονη εργατική τάξη» και τη διεύρυνση των αντιφάσεων του υπερώριμου καπιταλισμού.

Σε σχέση μ' αυτό, η διάκριση που κάνει μεταξύ «ταξικής θέσης» και «ταξικής τοποθέτησης» επιβαρύνεται ακόμα με μια στρουκτουραλιστική χροιά, καθόσον μπορεί να δώσει λαβή σε μια «αντικειμενική» *versus* «υποκειμενική» θεώρηση της κοινωνικής τάξης. Διότι ο σφαιρικός προσδιορισμός της τάξης δεν θα πρέπει να απομονώνεται από την πραγματική ταξική δράση (*agency*) μέσα στην εκάστοτε συγκυρία. Μάλλον, εάν κανείς πρόκειται να είναι συνεπής με την προτίμηση του ίδιου του Πουλαντζά για τις πρακτικές απέναντι στις δομές, η «ταξική τοποθέτηση» είναι η ίδια «ταξική θέ-

ση» εφόσον οι κοινωνικές πρακτικές είναι και δομημένες και δομούσες. Ο οικονομικός, πολιτικός και ιδεολογικός προσδιορισμός δεν μπορεί να τίθεται πρώτα κι η ταξική δράση (*agency*) ύστερα. Διότι η ίδια η δράση είναι ταυτόχρονα οικονομική, πολιτική και ιδεολογική. Έτσι, το κριτήριο της «ταξικής θέσης» θα ήταν καλύτερα να αντικατασταθεί με τον καθαρά οικονομικό προσδιορισμό, δίχως όμως αυτό να υποκαθιστά και τον ίδιο τον ορισμό της κοινωνικής τάξης. Βέβαια το όλο πρόβλημα χρειάζεται περαιότερη επεξεργασία από τη σύγχρονη κοινωνική θεωρία.⁷ Τα πάντα εξαρτώνται από τα κριτήρια και τη μεθοδολογία που θα χρησιμοποιήσει κανείς σε αναφορά με τις μη-καπιταλιστικές, τις καπιταλιστικές και μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες. Ακόμα κι αν, για λόγους θεωρητικής διυποκειμενικότητας και επιστημονικής κατανόησης, τα κριτήρια αυτά γίνουν σαφή και μεταφράσιμα από τη μια προσέγγιση στην άλλη, αυτό δεν νομίζουμε ότι αρκεί. Εκείνο που επειγόντως χρειάζεται είναι συγκεκριμένες έρευνες, εφαρμογές θεωρητικών μοντέλων, η νοηματικότητα και η πολιτική παρασυνέπεια των οποίων θα μας εφοδιάσει με κατάλληλα επιχειρήματα για να διαλέξουμε τον ένα ή τον άλλο ορισμό της κοινωνικής τάξης.

6. Karl Marx, *Capitat*, Penguin, 1979, том. 1, μέρος 4, κεφ. 14. Επίσης Herbert Marcuse, *Αντεπανάσταση και εξέγερση*, Παπαζήσης, κεφ. 1, ιδιαίτερα, σελ. 15-29.

7. Μια πρόσφατη εισφορά έγινε από τους F. Feher και A. Heller, *Class, Democracy, Modernity*, στο *Theory and Society*, том. 12, Μάρτης 1983, σελ. 211-244.